

ВНУТРІШНЬОВІДМІНКОВА СУБ'ЄКТНА ТРАНСПОЗИЦІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Межова О. В. Внутрішньовідмінкова суб'єктна транспозиція в сучасній українській мові.

Статтю присвячено актуальним проблемам теорії синтаксичної транспозиції та суб'єктному функціонуванню відмінкових форм іменника. Виявлено специфіку внутрішньовідмінкової морфологізованої та неморфологізованої транспозиції. Визначено суб'єктний транспозиційний потенціал відмінкових і прийменниково-відмінкових форм, його поповнення за рахунок іменників і їхніх функціональних еквівалентів.

Ключові слова: синтаксична транспозиція, внутрішньовідмінкова транспозиція, відмінок, предикат, суб'єкт, речення.

Межова О. В. Внутрипадежная субъектная транспозиция в современном украинском языке.

Статья посвящена актуальным проблемам теории синтаксической транспозиции и субъектному функционированию падежных форм существительного. Выявлена специфика внутрипадежной морфологизованной и неморфологизованной транспозиции. Определены субъектный транспозиционный потенциал падежных и предложно-падежных форм, его пополнение за счет существительных и их функциональных эквивалентов.

Ключевые слова: синтаксическая транспозиция, внутрипадежная транспозиция, падеж, предикат, субъект, предложение.

Mezhova O. V. Domestic subjective transposition of case in modern Ukrainian language.

The article focuses on the urgent problems of syntactic transposition theory and functioning of case of noun. Phenomenon case of grammemic transposition in modern Ukrainian literary language studied. The problem of transposition syntactic subjective potential of case and preposition-case forms, principles of classification varieties of transposition have been ascertained.

Key words: syntactic transposition, domestic transposition of case, case, predicate, subject, sentence.

На сучасному етапі розвитку української лінгвістики проблема транспозиції є однією з найбільш дискусійних, оскільки багато питань, пов'язаних з її системним вивченням ще не набули остаточного розв'язання, у трактуванні окремих положень простежуємо суттєві розбіжності. Значний внесок у теорію відмінків і з'ясування їхньої складної семантико-граматичної природи зробили Е. Бенвеніст [1], Є. Курилович [7], Ч. Філлмор [12], Р. Якобсон [13], О. Потебня [9], Є. Тимченко [11], А. Вежицька [2] та інші лінгвісти. Їхні концепції розрізняються акцентуванням морфологічної, синтаксичної або семантичної сутності категорії відмінка. У сучасному українському мовознавстві функціональний підхід до вивчення категорії відмінка, його транспозиційного потенціалу активно застосовують І. Р. Вихованець [3], М. Я. Плющ [8], А. П. Загнітко [5], Н. М. Костусяк [6], А. С. Джура [4] та ін. У працях із відмінкової проблематики достатньою мірою не окреслено всієї сукупності внутрішніх транспозиційних зв'язків усередині відмінкової системи, які відбивають системну організацію морфологічного і синтаксичного рівнів мови. Це й зумовило вибір теми дослідження.

Об'єктом пропонованої статті є суб'єктна внутрішньовідмінкова транспозиція в граматичній системі сучасної української літературної мови. Мета роботи – здійснити комплексний аналіз транспозиції відмінкових і прийменниково-відмінкових форм у семантичну сферу суб'єкта. Для реалізації мети потрібно розв'язати такі завдання: окреслити сукупність відмінкових форм сучасної української мови із суб'єктним транспозиційним потенціалом; встановити ядро, напівпериферію та периферію суб'єктних відмінків; розмежувати морфологізовану та неморфологізовану суб'єктну транспозицію відмінкових форм; розглянути на тлі явищ транспозиції первинні та вторинні семантико-синтаксичні й формально-синтаксичні функції відмінків у двоскладних і односкладних реченнях; виявити семантичні особливості, зокрема відмінкові нашарування, відмінків у суб'єктній позиції та їх співвіднесеність із називним.

Внутрішньовідмінкова транспозиція передбачає переміщення відмінкової форми з однієї позиції в іншу в межах власне-іменникового функціонування [3, с. 178]. Залежно від того, в яку семантичну сферу переходить відмінок, вона може бути суб'єктною, об'єктною, адресатною, інструментальною і локативною. Найпоширенішою в граматичних системах слов'янських

мов є суб'єктна транспозиція. Основним виразником суб'єктної семантики в українській, як і в інших слов'янських мовах, є називний відмінок іменника. У зв'язку з визначальним для відмінкової структури української мови суб'єктним транспозиційним спрямуванням відмінків (це зумовлено актуальним членуванням речення, а саме закріпленням за називним відмінком функції теми) у позицію називного здатні пересуватися всі відмінки та деякі прийменниково-відмінкові форми іменників, де набувають вторинної для них семантико-синтаксичної функції суб'єкта.

Напівпериферійний давальний відмінок як основний виразник категорії адресатності в слов'янських мовах, потрапляючи в позицію суб'єкта, «не може зайняти найтиповішого для суб'єктності місця активного виконавця дії й у зв'язку з цим підпорядкований називному, а також не пов'язаний формою координації з опорним дієсловом, поєднуючись з ним підрядним зв'язком» [3, с. 112]. Давальний суб'єкта функціонує переважно в безособових конструкціях, виражаючи найчастіше семантико-синтаксичну функцію носія стану, яка для нього є вторинною, тоді як для називного відмінка первинною. З функцією називного виконавця дії пов'язана семантико-синтаксична ознака активності, а з функцією давального – трансформована з активності ознака пасивності. «У безособовому реченні, – зауважує М. Я. Плющ, – пасивний суб'єкт ніби відсунений на задній план, на ньому не фіксується увага, тобто діяч характеризується як особа, якій приписується певний стан» [8, с. 99]. Носій стану в давальному відмінку характерний для речень із предикативними прислівниками або дієсловами на *-ся*, що виражають фізичний або психоемоційний стан, напр.: *Тяжко було мені й моторошно самому в полі* (В. Собко); *Неспокійно спалося Тиховичеві тої ночі* (М. Коцюбинський); дієсловами везіння чи неvezіння (*везти, таланити, фортунити, щастити*): *Може, на той рік пощастить мені зібрати більше матеріалу...* (М. Коцюбинський); дієсловами фізичної або морально-психічної достатності / недостатності чого-небудь необхідного чи бажаного: *Щурячі очі його враз помітили, що на роботі йому бракує посполитих* (З. Тулуб). У позиції давального носія стану перебувають найчастіше іменники-назви істот.

Значення суб'єкта в інфінітивних конструкціях слов'янських мов має дещо інший характер, ніж у безособових. «Якщо в безособовому реченні стан або модальне відношення виражаються як незалежні від діяча або характеризують особу непрямо, то в інфінітивному завжди мислиться активний діяч», – зазначає М. Я. Плющ [8, с. 107]. На відміну від безособового дієслова в інфінітиві є потенційний стосунок до діяча. Отже, давальний агентивний (потенційного діяча) позначає особу, яка повинна виконувати дію, названу інфінітивом. Він уживаний у реченнях із простим інфінітивним головним членом без частки *би(б)*, які виражають необхідність, неминучість, неможливість дії, напр.: *Генеральному прокуророві щорічно інформувати*

Верховну Раду про стан законності та правопорядку в державі («Урядовий кур'єр»); із простим інфінітивним головним членом із часткою *би (б)*, які передають бажаність дії, побоювання чи застереження з приводу здійснення / нездійснення дії, оцінку здатності або схильності до дії тощо, напр.: **Вам тільки б сміятись** (М. Стельмах); зі складеним інфінітивним головним членом, вираженим інфінітивом повнозначного дієслова й допоміжними модальними словами *варто, можна, потрібно, треба, необхідно* і под. зі зв'язкою *бути* у відповідній формі та дієсловами на зразок *доводиться, хочеться*, напр.: *Крім позачергових виборів парламенту, нам потрібно проводити і президентські* («Голос України»).

Давальний носія стану у двоскладних реченнях поєднується з дієсловами, які виражають: емоційно-психічні, розумові стани (*вірнитися, запам'ятатися, маритися, мріятися, пригадатися, снитися, уявлятися* і под.), що протікають поза активністю носія стану: **Пригадується йому гарячий полудень у колгоспному садку** (Гр. Тютюнник); емоційно-оцінне ставлення до об'єкта: *І хоч би знати: за що полюбилася йому Груня?* (К. Гордієнко); стан володіння, належності: *Відомі «галицькі» торгові бренди зовсім не належать галичанам* («Експрес»). Давальний носія якісної ознаки у таких конструкціях вживаний при аналітичних предикатах, виражених поєднанням абстрактного іменника з допоміжними словами *властивий, притаманний*, а також при двовалентних предикатах якісно-модального відношення *потрібний, необхідний*: *Сучасній молоді притаманний максималізм* («Молодь України»); **Країні потрібний новий економічний план розвитку** («Урядовий кур'єр»). Він поширений здебільшого на назви істот або персоніфікованих понять.

В односкладних реченнях транспонований знахідний відмінок носія стану поєднується з невеликою групою безособових дієслів, які виражають внутрішній фізичний стан особи (*лихоманити, морозити, нудити, тіпати, трусити, трясти*). Напр.: **Ольгу занудило** (В. Яворівський); **Росію продовжує лихоманити після виборів** («Голос України»). Нерідко суб'єкт стану у формі знахідного відмінка виступає у простих двоскладних реченнях із дієсловами, які виражають позитивне або негативне ставлення, спрямованість інтересу до чогось, внутрішній стан і почуття (*бентежити, вабити, вражати, гнівити, дивувати, драгувати, лякати, тішити, тривожити, турбувати, хвилювати, цікавити* та ін.) Напр.: **Неясна роль Безбородька в родині щораз більше драгувала Катерину** (І. Вільде); **Ученого приваблювала й багата історико-культурна спадщина краю** («Наука і суспільство»). Знахідний носія стану корелює з називним у цій же функції, пор.: **Збиткові об'єкти можуть цікавити лише олігархів від металургії** («День») ← *Лише олігархи від металургії можуть зацікавитися збитковими об'єктами*. У текстах художнього та публіцистичного стилів мови натрапляємо на семантично елементарні конструкції зі знахідним носія стану, який

сполучається з предикатами емоційно-психічного стану, вираженими метафоричними сполуками. Такі речення передають емоційний стан, переживання людини, напр.: *Молодого автора охопив розпач* (В. Підмогильний); *А от паридубівських дітлахів розбирає цікавість* («Експрес»). У реченнях з дієсловами фізичної дії, впливу, вжитих у безособовому значенні, та предикативних формах на *-но, -то* на зразок *Літак наш раптом м'яко підкинуло вгору* (В. Яворівський); *Городища VIII–IX ст. зафіксовано археологами на землях Правобережжя України* («Наука і суспільство») знахідний відмінок передає значення об'єкта дії – носія результативного стану.

Зрідка в художньому та розмовному стилях мови натрапляємо на специфічні конструкції з транспонованим у лівобічну валентну позицію орудним носія стану при дієсловах у безособовому використанні, що виражають фізичний або емоційний стан особи: *Ним підкинуло на сидінні* (Б. Харчук); *Людьми трясло* (Є. Гуцало). Про таке значення орудного свідчить трансформаційний зв'язок цих речень із конструкціями, у яких носій стану оформлений називним та знахідним відмінками, пор.: *Людьми трясло і Людей затрясло; Люди тряслися*. Орудний носія стану поєднується з предикатами емоційно-психічного стану, вираженими метафоричними сполуками (поєднанням абстрактного іменника з допоміжними дієсловами *заволодіти, запанувати*). Такий орудний корелює з іншими способами вираження носія стану, пор.: *Сум заволодів нею* (В. Шевчук) і *Йї стало сумно; Вона засумувала; Острах запанував людьми* (Григорій Тютюнник) і *Людьми страшно; Люди злякалися*.

У структурі речення активним суб'єктивним транспозиційним потенціалом позначений родовий відмінок, що закріплено на формально-синтаксичному рівні його підметовою позицією. Родовий носія кількісної ознаки зрідка функціонує в семантично елементарних конструкціях із предикатами кількості, які виражені: а) означено-кількісними числівниками, напр.: *Убитих – чоловіків, жінок і дітей – було в селі сім; пораниених – одинадцять* (Ю. Смолич); б) неозначено-кількісними числівниками: *Наприклад, дуже мало залишилося синіх і сірих китів* («Наука і суспільство»); *Озер на Волині багато* («Експрес»); в) прислівниками або дієсловами зі значенням достатньої чи недостатньої кількості, напр.: *Роботи буде вдосталь* («Молодь України»); *Робочої сили бракує для осінньо-польових робіт* («День»); *Відвідувачів театру не вистачає* («Дзеркало тижня»); г) іменниками з кількісним значенням: *Людей купка* (Іван Ле); *Ягід у лісах цього року море*; г) стійкими сполученнями слів: *Риб на озері – хоч греблю гати!* («Експрес»). Зрідка в експресивних варіантах двоскладних речень, що передають значення наявності великої кількості предметів, ужито родовий суб'єкта із супровідним невідмінковим партитивним (кількісним) відтінком, пор.: *...міліції понаїхало!* (Гр. Тютюнник) і *Багато міліції понаїхало*.

Транспонований родовий носія стану вживаний у заперечних

односкладних реченнях із предикатами відсутності / неіснування (*нема, не було, не буде, не існує*). Такі конструкції вважають заперечними варіантами двоскладних речень буття з предикатами існування, наявності (*є, був, буде, існує*) [10, с. 271]. Пор.: *На майдані людей вже не було* («Дзеркало тижня») ← *На майдані люди були*. Конструкції із запереченням *ні* співвіднесені з реченнями з предикатом *нема*, пор: ...*Та ні хліба вже, ні води* (В. Собко) і *Нема хліба, нема води*. Заперечний предикат *ні* вимагає родового відмінка носія стану, який корелює з називним носія стану існування (наявності) за трансформації речень, пор.: *Є хліб, є вода*. Через те варто погодитися з кваліфікацією цих конструкцій як *ні-генітивних* варіантів *нема-* генітивних модифікацій речень буття [10, с. 277].

На периферії семантичної сфери суб'єкта перебуває підметовий ключний відмінок, який виражає складну семантику адресата – потенційного діяча при імперативах, пор.: *Озвіться, мамо!* (Є. Гуцало) → *Хтось попросив маму + Мама озветься; Встань, ... княже* (Д. Павличко) → *Хтось наказав князеві + Князь встане; Благословіть, поете, .. зброю!* (Д. Павличко) → *Хтось попросив поета + Поет благословить зброю*.

Усі проаналізовані вище відмінки, потрапляючи в центральну суб'єктну позицію, не набувають форми називного відмінка, тому їм властива неморфологізована транспозиція. Проте кожен з них накладає на основне суб'єктне значення додатковий значеннєвий відтінок, перенесений із сфери їх первинного функціонування. Неморфологізована транспозиція знахідного, родового, давального, орудного відмінків у сферу носія ознаки зумовлює нашарування на основне суб'єктне значення додаткових відповідно об'єктних, адресатних, інструментальних відтінків. Варто зауважити, що у центральній суб'єктній позиції такі відтінкові значення незначні (малопомітні), оскільки сильніша суб'єктна семантика майже витісняє слабкіші (транспоновані) об'єктні, адресатні та інструментальні відтінки, тоді як на периферії відмінкової системи більш сприятливі умови для одночасного функціонування основних і відтінкових значень.

Морфологізована суб'єктна транспозиція можлива для орудного інструментального відмінка, який характеризується диференційними семантико-синтаксичними ознаками субстанційності, валентної пов'язаності з предикатом дії, пасивності, формально-синтаксичними ознаками периферійності, слабкого підрядного зв'язку з опорним дієсловом-присудком, функцією слабкокерованого другорядного члена речення та комунікативною функцією реми. За певних мовленнєвих умов він може змінювати свою типову семантико-синтаксичну, формально-синтаксичну і комунікативну позицію. Найчастіше орудний у функціях знаряддя або засобу дії пересуваються в нетипову суб'єктну (семантико-синтаксичну), підметову (формально-синтаксичну) позиції речення та комунікативну позицію теми, де послаблює

або й нівелює свої диференційні ознаки і набуває форми називного відмінка, напр.: *Шаланда рухалась до берега...* (Ю. Яновський); *Звичай умер, а трембіта заграла веселої* (М. Матіос); *Ножці брязнули об долівку* (В. Слапчук); *Дороге авто виїхало на зустрічну смугу* («Експрес»); *Спеціальний гідроінструмент розрізає металеві грати та відкриває броньовані двері* («Наука і суспільство»); *Човни золотії із сивої-сивої давнини причалюють* (П. Тичина); *Списи пробивали товсту шкуру й глибоко впилися в тіло тварини* («Наука і суспільство»). У системі мовлення такі складні суб'єктно-інструментальні компоненти можуть залишатися і в позиції реми, пор.: *Щоранку за мною приїжджає / порожній автобус* (В. Слапчук); *Швидко біжать / поїзди степами, швидко плывуть / кораблі морями, ще швидше летять / літаки попід небесами...* (І. Багрянний); *Ні, не підніметься моя рука на куц оцей, відмовиться / сокира його рубати* (М. Рильський).

Позиція називного відмінка як спеціалізованого засобу для вираження агентивних семантико-синтаксичних відношень впливає на істотні перетворення інструментальної семантики. Значення зняряддя і засобу дії основні для орудного відмінка [11, с. 33–51; 8, с. 123–125; 3, с. 128–130]. За переміщення зі своєї первинної правобічної валентної позиції у лівобічну позицію називного, значення зняряддя або засобу дії ускладнює суб'єктна семантика. Утворені складні мінімальні одиниці доцільно відповідно кваліфікувати як діяч-зняряддя та діяч-засіб з домінуванням суб'єктного значення. Складні агентивно-інструментальні функції називного відмінка утворені насамперед унаслідок транспозиції орудного. Як слушно зауважує І. Р. Вихованець, «транспозиція орудного відмінка зняряддя або засобу в називний інструментального суб'єкта передбачає у граматичній структурі речення істотне перегрупування відмінкових форм, передусім обов'язкове вилучення називного суб'єкта дії, після чого можливе пересування орудного відмінка зняряддя або засобу в позицію називного-підмета із семантико-синтаксичною функцією інструментального суб'єкта» [3, с. 80]. Пор.: *Важко гунав по свинцю дерев'яний молоток* (В. Дрозд) ← *Хтось гунав по свинцю дерев'яним молотком; ...серпи викрешують зблиски* (Р. Федорів) ← *Селяни викрешують зблиски серпами; ...молоток та молот місили червоний шмат заліза* (А. Головка) ← *Робітники місили червоний шмат заліза молотком і молотом; Це ж ваші німецькі ножциці пообстригали нас, як каторжанок* (О. Гончар) ← *Це ж ви пообстригали нас, як каторжанок німецькими ножцицями; Потяг мчить* (М. Хвильовий) ← *Ми мчимо потягом; ...і човен поплив проти швидкої течії* (С. Скляренко) ← *Вони попливли човном проти швидкої течії*. За транспозиції орудного відмінка зняряддя або засобу в позицію діяча відбуваються лексичні заміщення іменників: в агентивну позицію називного відмінка потрапляють компоненти іншої якості – іменники на позначення конкретних предметів (здебільшого знярядь праці й засобів переміщення).

Суб'єкту морфологізовану транспозицію знахідного відмінка простежуємо у двоскладних пасивних зворотах, які перебувають у трансформаційних відношеннях з активними двоскладними реченнями. У них відбувається взаємне переміщення називного і знахідного відмінків, що має морфологізований характер. Знахідний відмінок об'єкта прямує в позицію називного суб'єкта результативного стану. Водночас називний відмінок, витіснений із позиції агенса в активній конструкції, переміщується в позицію орудного. Пасивна конструкція є семантично неелементарною: вона немовби складається з двох автономних частин, першу з яких утворює власне-пасивна структура із предикатом результативного стану і називним у складній функції об'єкта дії – носія пасивного стану, а другу, периферійну, – згорнута структура з предикатом дії, репрезентована орудним діяча. Напр: *До ранку **шоше** вже було звільнене бійцями від дубових колод* (О. Гончар); *Суліман був попереджений Катериною про прихід Нелі* (І. Вільде); *«Камінні баби» з курганів зведені поміщиками і складені в Асканії новій* (О. Донченко); *Трагедія українського народу залишилася непоміченою і недостатньо вивченою науковцями світу* («Наука і суспільство»); *Анонімність кандидатів гарантована законом?* («Урядовий кур'єр»).

Отже, усі відмінкові форми сучасної української мови мають активний суб'єктний транспозиційний потенціал. Ядро транспонованих суб'єктних відмінків переважно в односкладних реченнях формує давальний відмінок, напівпериферію – родовий і знахідний, периферію – орудний, для яких характерна неморфологізована суб'єктна транспозиція з незначними відтінковими нашаруваннями. Морфологізацією завершується лише суб'єктна транспозиція орудного інструментального та знахідного об'єкта у двоскладних реченнях, які набуваючи форми називного відмінка, характеризуються ускладненням семантикою суб'єкта. Перспективним у цьому напрямі є вивчення суб'єктної транспозиції прийменниково-відмінкових форм.

Література

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист ; [пер. с фр. Ю. Н. Караулов ; общ. ред. Ю. С. Степанов]. – [4-е изд.]. – М. : ЛИБРОКОМ, 2009. – 446 с.
2. Вежбицка А. Дело о поверхностном падеже / А. Вежбицка // Новое в зарубеж. лингвистике. – 1985. – Вып. 15. – С. 303–341.
3. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 232 с.
4. Джура А. С. Частиномовні і внутрішньовідмінкові вияви транспозиції відмінкових форм / А. С. Джура // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2000. – № 2. – С. 57 – 61.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : Дон ДУ, 1996. – 437 с.
6. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : [монографія] / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.
7. Курилович Е. Очерки по лингвистике : [сб. статей] / Е. Курилович. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.

8. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення : [навч. посіб.] / М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1986. – 175 с.
9. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. / А. А. Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.
10. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : проблемні питання : [навч. посіб.] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.
11. Тимченко Є. К. Вокатив і інструменталь в українській мові / Є. К. Тимченко. – К. : Вид-во УАН, 1926. – 118 с.
12. Филлмор Ч. Дело о падеже / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 10. – М. : Прогресс, 1981. – С. 369–495.
13. Якобсон Р. О. Избранные работы / Р. О. Якобсон. – М. : Прогресс, 1985. – 456 с.